

Ukázka z knihy: Nedomyšlená společnost

Jan Keller

Nakladatelství: Doplněk, Brno 1995. Vydání 2. ISBN 80-85765-41-1

JAN KELLER

PhDr. Jan Keller (nar. 23.1.1955 ve Frýdku-Místku) vystudoval na univerzitě v Brně historii a sociologii. V rychlém sledu pak působil jako aspirant ČSAV, závozník, pomocný dělník a učitel pedagogické školy. Nakonec zakotvil jako odborný asistent katedry sociologie na své alma mater, kde přednáší sociologii kultury, dějiny sociologie a současné teorie společnosti. Je autorem řady vysokoškolských skript, publikuje v odborných časopisech. Tato kniha je pokusem přiblížit popularizační formou některé motivy obsažené v pracích současné evropské a americké sociologie, týkající se nefunkčních aspektů moderní společnosti.

ÚVODEM: JDE O ROZUM

Podle výroku jednoho starého opičáka z Planety opic představuje lidstvo zvláštní směs geniality a naprostého idiotství. Nechceme-li zůstat intelektuálně příliš pozadu za citovanou opici, měli bychom se snažit pochopit, proč tomu tak vlastně je.

Nebude to nijak snadné, protože lidé našeho kulturního okruhu jsou po dobu posledních dvou či tří století systematicky přesvědčováni o tom, že společnost, ve které žijí, je vrcholně rozumná.

Již 18. století přišlo se sebevědomou myšlenkou společnosti fungující na zásadách rozumu. Ve většině zemí Evropy se od té doby vystřídaly dva až tři radikálně odlišné typy společenského uspořádání. Jejich oporu tvořily velmi rozdílné sociální skupiny a jejich ideologie byly oslavou značně odlišných hodnot. Společné měly jen jedno - každý z těchto rozdílných režimů se prezentoval jako vrcholně rozumné uspořádání lidské společnosti. **PŘINEJMENŠÍM OD DOB OSVÍCENÉHO ABSOLUTISMU VĚNUJE KAŽDÝ REŽIM ZCELA MIMOŘÁDNOU POZORNOST PŘÁVĚ PROPAGACI SVÉ ROZUMNOSTI** a je považováno přímo za neslušné ptát se, proč bylo vlastně zapotřebí tolika vražedných převratů a krvavých revolucí, aby jedno rozumné uspořádání lidské společnosti bylo nahrazeno jiným, vždy přinejmenším stejně rozumným.

Ve skutečnosti nebyla lidská společnost nikdy příliš rozumná. Byly ovšem doby, kdy byla rozumná alespoň natolik, že to o sobě netvrdila. Pak nastoupil „věk rozumu“ a vše se změnilo. Přibližně od poloviny 18. století jsou o racionalitě společnosti, do které se narodili, systematicky přesvědčováni potomci rodičů všech sociálních vrstev, jakmile dosáhli šesti let věku. **Toto přesvědčování tvoří ve skutečnosti základní osnovu všech školních osnov.** Nemusí mít vždy tak průhlednou podobu jako v hodinách věnovaných rozboru moudrosti panovníka nebo zaměřených na dokazování rozumnosti rozdělení společnosti na ty, kdo nezištně vládnou, a na ty, kdo jsou moudře spravováni. Většinou se přesvědčení o rozumnosti vládnoucích poměrů vpravuje do myslí žáků a později studentů tisíci mnohem méně viditelnými způsoby. Spolu se zprostředkovanými vědomostmi upevňují učitelé ve svých svěřencích jen jakoby mimoděk, vždy však s příslovečnou pečlivostí přesvědčení o správnosti existujících poměrů, vzbuzují v nich snahu začlenit se do těchto poměrů a přispět svým třeba i malým dílem k jejich dalšímu náležitému fungování. **O tom, co je "náležité", rozhodují ti, kdo učitele platí.** O úspěšnosti žáka ve škole rozhoduje, nakolik se s cíli učitelů ztotožní. Z tohoto hlediska je potom zpravidla posuzována i jeho inteligence.

Škola chce kultivovat rozumové schopnosti dětí proto, aby dorostly do úrovně, která jim umožní hladce se začlenit do světa dospělých; o tom se v každé době s naprostou samozřejmostí

předpokládá, že je vůbec vrcholem rozumnosti, které kdy bylo v uspořádání lidských poměrů dosaženo. Mýtus rozumné společnosti je tak stále znovu a znovu sugerován každé nastupující generaci.

V daleko promyšlenější a dokonalejší podobě je však tento mýtus udržován a pěstován vědci z oblasti společenských věd. Obraz společnosti, tak jak ho dnes vnímá běžný příslušník vzdělaných vrstev, je poněkud upraveným výsledkem činnosti několika generací vědců. Tento obraz, který je ve svém originálním provedení neuvěřitelně suchopárný a neatraktivní, je přibarvován a zdoben pery žurnalistů, skrze fantazii filozofických spekulantů je mu propůjčena svůdná falešná perspektiva a poté je dochucen v pikantních polemikách politiků a demagogů různých stran a vyznání. Teprve v této podobě je předkládán k věření veřejnosti.

Žádný z těchto dodatečných zásahů a retuší se ovšem nesmí dotknout základních obrysů obrazu společnosti, tedy těch črt, které dávají vyniknout právě její rozumnosti. Tato nová kvalita moderní společnosti má kontrastně vyniknout na pozadí všeho nerozumného, co se ve světě udalo před majestátním nástupem osvíceného 18. století. Proto také všechny učebnice novověku obsahují kapitoly nazvané "Věk rozumu", žádná však nevěnuje ani jediný odstavec rozmachu nerozumu, nekontrolovanému bujení sociálních dysfunkcí a četným projevům omezenosti lidského ducha, s nimiž se přesto setkáváme na každém kroku. Panuje nevyřčené mínění, že by se tímto způsobem snížila serióznost a vědeckost učebnic a utrpěla by určitě i jejich výchovná stránka.

.....

Tato zcela racionální a přesvědčivá argumentace rodících se věd o společnosti, které byly okouzleny vším, co bylo moderní, působila velmi povzbudivě: zdalo se totiž, že jednoduchost a nezpochybnitelnost podobných tezí již brzy umožní také vědám o společnosti vyjadřovat se stejně exaktně, jako to činí již delší dobu vědy přírodní, a regulovat s matematickou elegancí společenský pokrok a blahobyť. Dlouho to vypadalo, že je jen otázkou času, kdy lidé zvládnou konflikty, předsudky, nerovnosti, sociální nespravedlnosti a podobné drobné kazy, které dosud hyzdily obraz společnosti.

Stalo se však něco jiného. Čím chudší byly výtobytky společenské vědy 19. století, tím úžeji se začala proplétat a zaplétat se světem politiky. Představa o hluboké souvislosti spojující společnost s jejími jednotlivými členy se stala shodným teoretickým pozadím dvou jinak přímo protikladných sociálně politických hnutí. Prvé z nich lze pro jednoduchost označit termínem liberalismus, druhé termínem socialismus.

Liberalismu i socialismu jde v konečném důsledku vlastně o totéž - zajistit blaho každého jednotlivce a zároveň rozkvět celé společnosti. Oba ideové proudy přitom vycházejí z myšlenky o velmi úzké vzájemné spjatosti mezi chováním jednotlivců a celkovým stavem společnosti.

Liberalismus klade v tomto vztahu důraz na první z obou pólů. Pohlíží optimisticky na jednotlivce, důvěřuje jeho vitalitě, sympatizuje s jeho podnikavostí. Na společnost pohlíží poněkud s nedůvěrou neboť se obává, aby jednotlivce v jeho iniciativě příliš nesvazovala.

Socialismus naopak věří celku. S nedůvěrou pohlíží na jednotlivce a snaží se jeho egoismus usměrňovat tak, aby nepoškozoval zájmy ostatních. Věří naopak společnosti, která formuje své členy, a činí tak dokonce v jejich vlastním zájmu.

Jsme-li zastánci osvícenské představy rozumné společnosti, ze které vplynuly jak ideje liberalismu, tak přesvědčení socialistů, mělo by nás zarazit, kolik neštěstí jednotlivců a jak velké společenské ztráty se staly pravidelným doprovodem střetávání dvou ideologií, které si nekladou za cíl nic jiného než sladit prospěch individuů se zájmy celku, manifestovat jednotu individuálního rozumu a celospolečenské racionality. Z tohoto hlediska jsou dějiny sérií katastrof vyvolaných těmi nejušlechtilějšími lidskými úmysly.

Cílem vědce v oblasti společenských věd je provádět obecnou analýzu vazeb propojujících jednotlivé prvky do jediného racionálně fungujícího systému, kterým je právě moderní společnost. Pro vědce naší doby představuje analýza těchto vazeb právě tak nejvyšší hodnotu vědy a vědeckého

poznání, jako pro pedagoga představuje nejvyšší cíl jeho působení, podaří-li se mu "vtěsnat" bez problémů žáky do komplexního systému společnosti rozumných dospělých.

Učitel i vědec považují (jeden zcela přízemně prakticky, druhý čistě spekulativně teoreticky) naprostou integraci dílčího prvku do celého systému za nejvyšší vrchol rozumové činnosti.

Moderní politikové, kteří v tomto bodě nemohou nesouhlasit, se přou "pouze" o to, zda spíše vznikne ze svobodně jednajících lidí rozumně uspořádaná společnost, jak tvrdí liberálové, anebo zda spíše racionálně uspořádaná společnost vychová doopravdy osvobozené lidi, jak jsou přesvědčeni socialisté.

Učitelé, vědci a politikové nás tedy svorně přesvědčují o tom, že žijeme v rozumné společnosti. Pokud ještě není sociální skutečnost ve všem zcela dokonalá, je to tím, že poslání učitelů a potřeby školy nejsou zdaleka doceněny, že fondy určené na rozvoj vědy jsou směšně nízké a že voliči z nějakého nepochopitelného rozmaru nedali své hlasy těm správným politikům.

V principu je však moderní společnost, na tom se shodnou všichni, zcela jednoznačně kvalitnější než to, co předcházelo. Přitom to, co předcházelo, se nazývá různě. Feudalismus, středověk, předkapitalistické formace, to vše jsou označení pro tu část lidských dějin, jejíž smůla byla v tom, že se stihla odehrát ještě před nástupem věku rozumu. Sociologové jsou velkorysejší a uvažují v širších dimenzích. Oněch nešťastných devět desetin, či spíše devadesát devět setin lidských dějin nazývají tradiční společností.

Moderní společnost sama sebe chápe v ostrém protikladu ke společnostem tradičním. Moderní doba "odkouznila" tradiční svět, zbavila ho jeho čar, tajů a mýtů a buduje novou sociální skutečnost na základě střízlivých, věcných, praktických a vysoce účelných zásad.

Tradiční společnost byla sice poměrně barvitá a pestrá, připouštějí ideologové společnosti rozumu, byl v ní však nepředstavitelný nepořádek, výjimek v ní existovalo více než pravidel a lidé byli vcelku málo iniciativní, všemu se podřizovali s tupou odevzdaností. Tradiční svět neznal skutečnou změnu, dynamiku, pružnost a inovaci. Po celé generace žil stejně mátožně, děsil se všeho nového a cizího a neměl smysl pro skutečnou podnikavost. Fungoval cyklicky až monotónně, i sociální život příliš připomínal nezměnitelné střídání ročních období. Každý vzestup byl jen předzvěstí příštího pádu, naprosto vše probíhalo v jednu provždy vyježděných kolejích.

Moderní společnost je naopak společností, která má ve svém programu neustálý vzestup, nikdy nekončící a stále se rozrůstající pokrok. Ten spočívá na rozumu, jenž vytlačil z oblasti myšlení nevědecké pověry, z oblasti jednání zastaralou rutinu a ze sociálního uspořádání středověké předsudky a stavovská privilegia. Na místo mytických výkladů světa nastoupila věda, která snad nelíčí svět tak malebně, jako to činily mýty, dokáže však propočítat a vydestilovat . vše, co může být pro člověka nějakým způsobem užitečné. Na místo málo výkonné řemeslné výroby nastoupily tovární stroje, které sice nechtějí učinit z každého výrobku umělecké dílo, jsou však schopny vyrobit dostatek užitečných věcí pro všechny. Na místo různorodých vztahů mocenské závislosti nastupuje jednotná správa, která se nezdržuje respektováním zvláštností a privilegií každého povolání, stavu či města, má však snahu vyřizovat záležitosti všech občanů bez rozdílu podle zákonů ustanovených zvolenými zástupci spravovaných občanů.

Vše je rozumné, neboť věda není nic jiného než rozum použitý při výkladu světa, moderní továrna nic jiného než rozum použitý při výrobě hmotných statků a systém demokratické správy nic jiného než rozum použitý na vyřizování záležitostí a potřeb občanů.

Odkud se vlastně vzal tento rozum a odkud představa, že právě moderní společnost je jeho ztělesněním?

Idea rozumné, tedy v podstatě účelně uspořádané společnosti, v níž se celek a části navzájem skvěle doplňují, nevznikla z ničeho a vůbec není náhodné, že se rozvíjí zvláště silně právě od 3 8. století. V jejím pozadí stojí zcela konkrétní sociální procesy, které naprosto zásadním způsobem pozměňují

charakter sociálního světa lidí.

Jádrem těchto radikálních změn, které stojí u zrodu moderní společnosti, byl proces centralizace moci, jenž se od přelomu středověku a novověku prosazuje v Evropě stále citelněji a velkoryseji. Výsledkem tohoto procesu je vznik moderního státu, který se v mnoha ohledech velmi podstatně liší jak od mocenských útvarů mimoevropských, tak od států antiky i od středověkých říší. Překvapivě silná příbuznost spojuje naopak ranou formu moderního státu, tedy absolutní monarchii, s jeho dnešním stadiem - demokratickým státem. Moderní stát představuje rovnost všech v poslušnosti vůči centrální moci. Liší se jen způsoby, jimiž centrum svou mocenskou suverenitu zdůvodňuje.

Byla to právě centralizace moci ve vývoji novověkého státu, co se stalo konkrétním sociálním předobrazem abstraktní idey rozumnosti.

Nenechme se přitom plést vysoce abstraktní podobou obrazu společnosti, který načrtává moderní sociologie. Představa sociálního systému jako vysoce integrované jednoty vzájemně propojených a funkčně na sobě závislých částí - to vše je jen krajně formalizované vylíčení toho, jak vypadá vlast sociologa, který o společnosti píše. Tato představa celku jednotného uvnitř a pevně ohraničeného navenek se mohla stěží vytvořit před vznikem moderních států s jejich pevně stanovenými hranicemi a s hlavním městem, odkud je celá země řízena podle jednotných direktiv. Hranice abstraktní společnosti, o níž přemítají teoretičtí sociologové, ve skutečnosti vůbec nejsou abstraktní povahy. Jsou tvořeny celnicemi.

Integroující vazby sociálního systému, o nichž bylo v teoretické literatuře napsáno tolik tajemných a stěží pochopitelných věcí, mají svůj zcela banální empirický předobraz. Je jím husté pletivo státní správy, která pohromadě udržuje i ty funkční a územní podsystémy, které by ze všeho nejraději neměly s daným státem nic společného.

.....

Věda inspirovaná některými dílčími rysy moderní společnosti vyvinula systémový přístup ke studiu sociální reality. Ze zorného úhlu tohoto přístupu se pak zkoumaná společnost jeví mnohem uspořádanější, funkčnější, zkrátka mnohem rozumnější, než jakou ve skutečnosti je. Promyšlenost vědeckých postupů se promítla zpětně do zkoumaného objektu a ti, kdo stojí v čele moderní společnosti, jsou tomu rádi. Tento optický klam jim umožňuje být hrdými na to, jak vysoce rozumný útvar řídí a spravují.

Je tedy v zájmu mocných tohoto světa podporovat sociologii a další společenské vědy i v případě, že jim příliš nepomohou vyřešit jejich konkrétní sociální a politické problémy. Chce-li například sociologie působit dojmem exaktní vědy, musí prostě zkoumat "systém", "strukturu" a "fungování". Tím se ovšem posiluje dojem, že daná společnost má skutečně pevnou strukturu a že doopravdy funguje. Posiluje se tím představa o její uspořádanosti a o její rozumnosti.

Prvním krokem k odstranění podobných iluzí může být jedině udědomnění si, že idea rozumnosti společnosti nevzniká z ničeho a nevynořuje se náhodou právě ve století osvícenců. Jak bylo již naznačeno, vzniká v důsledku těch změn, které úzce souvisí s centralizací moci, s násilným překonáváním dřívější roztržité společnosti, s unifikací společnosti, s přechodem k rozhodování z jediného centra a počile jednotných měřítek.

Výklad historického procesu centralizace moci podávaný na školách všech stupňů neopomene nikdy vyjmenovat řadu velmi rozumných opatření, jako je unifikace měr a vah, rušení vnitřních cel, budování jednotné armády se závaznou disciplínou, nastolování formální rovnosti všech občanů před zákonem, zavádění všeobecné školní docházky, rušení výsad stavů, cechů, gild a dalších partikulárních sociálních svazků. Účelnost každého ze zmíněných opatření je natolik evidentní a jejich výčet tak přesvědčivý, že o rozumnosti moderní společnosti vítězí nad troskami starého řádu nelze na prvý pohled snad vůbec pochybovat.

Pokusme se přenést přes tento první a značně povrchní dojem. Položme si kacířskou otázku, zda centralizace moci, která stojí u zrodu moderní společnosti, vede skutečně k tak jednoznačně

rozumným důsledkům, jak to sugerují dětem učitelé, vzdělavcům vědci a voličům politikové. Pokusme se zjistit, zda odstranění starých mýtů neuvolnilo pouze cestu mýtům novým "a zda odmítnutí rituálů minulosti skutečně zásadně změnilo povahu lidského jednání.

Naše zkoumání bude zároveň alespoň částečnou odpovědí na otázku, jak se vlastně do geniálních projektů lidského rozumu mohlo vloudit tolik stupidity.